

Pospíšil, Ivo

Literární věda v česko-slovenském aspektu

In: *Česko-slovenské vztahy v slovanských a středoevropských souvislostech : (meziliterárnost a areál)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2003, pp. 195-210

ISBN 80-210-3111-5

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133327>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI
ARTS

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts,
Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Literární věda v česko-slovenském aspektu ¹

IVO POSPÍŠIL (BRNO)

Smyslem tohoto pojednání není oslava, i když původní verze je jubilejním článkem: ale i ten si klade jiné cíle, především srovnávací a v dobřem slova smyslu konfrontační. Vycházíme z faktu, že při vši blízkosti metodologických východisek, tradic a pohledů na literaturu nemůže můj pohled na literaturu nebyť jiný než koryfeje slovenské rusistiky Andreje Červeňáka. Tyto difference, které tkví v rozdílech generačních, národně kulturních a snad i tradičních, však zcela zákonitě ještě více zdůrazňují silné spojitosti.

Dosud nevydané *Paměti* někdejšího profesora Univerzity Komenského v Bratislavě Alberta Pražáka (pro řadu Slováků, ale také Čechů kontroverzní postavy), jejichž edici připravuje doc. Miloš Zelenka a další a na níž se také podílím, mi znovu ukázala citlivost slovensko-českých vztahů v každé době: to je o důvod více, abych svou typologii Červeňáka jako literárního vědce začal tím, abych ho charakterizoval slovy u svého eseje o jeho milovaném Alexandru Sergejeviči Puškinovi – „*most napjatý prostorem a časem*“ a myslel tím především na jeho schopnost vytvářet složité strukturovaný celek česko-slovenské rusistiky – tak jsem ostatně nazval i svůj jubilejní článek.² Jde přitom ještě o něco víc: jde o Červeňákovu schopnost syntetizovat, překlenovat rozpory, vytvářet spoje a vidět souvislosti zjevné i skryté. Je to o to cennější, že všichni víme o jubilantově národovecké orientaci, ale také víme, že je to – na rozdíl od některých jiných – orientace zakotvená v hlubinách kultury a myšlení, ať již se hlásí k různým denominacím politickým či náboženským. Myslím, že příznačně se to projevilo především v jeho slovakistických aktivitách.

¹ Příspěvek představuje upravenou verzi studie *Andrej Červeňák: pohled z druhé strany*. In: *Život a dielo Andreja Červeňáka*. Spolok slovenských spisovateľov, Filozofická fakulta UKF, Nitra 2002, s. 188–210.

² Koryfej československé rusistiky a slavistiky (K 70. narozeninám Andreje Červeňáka). *Slavica Litteraria*, X 5, Brno 2002, s. 105–106.

Spolek slovenských spisovatelů vytvořil dobrou tradici: vydávání série spisovatelských sborníků, které jsou výsledkem seminářů pořádaných zpravidla jednou ročně a věnovaných vždy jedné osobnosti, jež stojí blízko názorovému spektru spolku (různé modulace národního principu). Dosud vyšly svazky o Pavlu Straussovi (1992), Ladislavu Ťažkém (1994), Milanu Ferkovi (1995), Vladimíru Mináčovi (1997), Andrejovi Chudobovi (1997), Milanu Rúfusovi (1997), Vincentu Šikulovi (1998), editorovi Andreji Červeňákovi (jako výbor z jeho slovakistických statí, 1998), Jánú Chryzostomovi Korcovi, nitranskému kardinálu a spisovateli (1999), Osvaldu Zahradníkovi (2000), Peteru Jarošovi (2000) a Jánú Tužinském (2001).

Zde i při koncipování zatím tří svazků almanachu *Nitra* pokračujícího v tradici slavného almanachu *Nitra* z roku 1844, jenž tehdy sestavil Milošlav Jozef Hurban (zatím vyšly ročníky 2000, 2001 a 2002) se projevuje Červeňákova uvážlivost a filozofická ukotvenost jeho přemýšlení o národě, kultuře a literatuře. Již v úvodním slově almanachu *Nitra* za rok 2001 zcela jasně deklaruje své stanovisko jako syntetické: symboliku Nitry vidí v postavách Atlantů z nitranského Pribinova náměstí; Nitru také postihla úloha Atlanta, totiž držet klenbu slovenské kultury rozpínající se od Západu k Východu. I když se kriticky stavíme k některým koncepcím slovenské minulosti (Velkoslovenská říša, Slováci jako nejstarší slovanský národ apod.), nelze současně nevidět, že i náš český pohled je někdy značně deformovaný a pro Slovensko nepřijatelný, příliš úhledně teleologicky poskládaný. Reálný náhled na dějiny má A. Červeňák v stati o slavjanofilství a západnictví. Překážku symbiózy slavofilství a západnictví vidí v zásadích politiky.

Svazek za rok 2002 tuto orientaci almanachu *Nitra* potvrzuje: posilování národních kořenů, formování sil, které by pomohly uchovat slovenskou tradici tvář v tvář „velkému třesku“. Jako by tuto představu syntézy evropanství a posilování vlastní identity dokládala i *Výběrová personální bibliografie* letošního jubilanta z pera Natálie Muránské (2002). Koryfej slovenské slavistiky, mezinárodně ceněný badatel se tu projevuje jako filozoficky orientovaný odborník zejména na ruskou a slovenskou literaturu, jako iniciátor a kreátor slovenské kultury v tom nejlepší smyslu, muž cílevědomě vytvářející slovensko-české mosty a vědomě se hlásící k československému kulturnímu celku.

Červeňákovy mosty spojující slovenskou a českou kulturu, Západ a Východ, Rusko a Evropu, Slovanstvo a svět spočívají v hlubině antropologického a antropocentristického chápání literatury a opírají se především o tvorbu a uvažování F. M. Dostojevského, jehož je Červeňák mezinárod-

ně uznávaným znalcem. Červeňák je literární vědec-myslitel, jehož práce – i ta literárněkritická a literárněhistorická – je proscena teorií a metodologií.

Od počátku Červeňákovy vědecké dráhy bylo zřejmé, že je to badatel nekonformní, který nahlíží literaturu z nečekaných, často provokativních zorných úhlů. Čeho se Červeňák chytil, to postupně obnažovalo své tajemství a šokovalo svou neobvyklostí: takto ostatně pojal i svou provokující knížku na dobové téma tzv. socialistického realismu, když v ní zachytil vnitřní krizi a nekonzistentnost tohoto pojmu v literární teorii a kritice. Po roce 1989 vychází řada Červeňákových počinů nebo do té doby ležících rukopisů, současně se však objevují i nové aktivity, v nichž se jako literární teoretik staví do čela slovenského úsilí o popis východoslovenské moderny (v tom často spolupracoval právě s českou stranou, mimo jiné s D. Kšicovou z brněnského Ústavu slavistiky).

Od vědecky exaktních studií a knih postoupil autor k esejistickým knihám, které však neztrácejí teoretickou akribii, jež mu byla vždy vlastní (mj. *Tajomstvo Dostojevského*, 1991, *Človek v literatúre*, 1986). Zpočátku je u něho sice pozorovatelná inspirace formálními a strukturálními metodami, později se stále silněji objevují antropologické principy, které v poslední době zcela převažují.

V své klíčové knize *Dostojevského sny s podtitulem Eseje a štúdie o snoch a Dostojevskom* (1999) píše, že dotyk Dostojevského ho poznamenal už od mládí: „*Mám rád Dostojevského, ale zároveň mám z něho strach. Čím více jsem pronikal do radostí a strachu autora a jeho postav, do jejich snů, tím méně odvahy mi zbývalo na splnění mého mladického předsevzetí*“ (tj. zabývat se snem, cit. d., s. 11–12). Osobní antropologická díkce poznamenala také Červeňákovo vyprávění vlastního snu z května 1997 v den vlastních narozenin. Jde o typicky létací sen, kdy se s bratrem, který měl od dětství v jeho životě ochrannou úlohu, vznášejí nad štiavnickými loukami a tatranskými vrcholky a plesy. Pak však padají střemhlav dolů. Z jezera se vynořili krokodýli a začali je tahat do jezera. Nehledě na racionalizaci snění, nepřestává autora při výkladu snů přepadat úžas: tajemství snu, jak píše, je největším a nejhlubším tajemstvím člověka, přírody a vesmíru. Zatímco většina badatelů o snu se snaží sny vyložit, dobrat se jejich smyslu, Červeňák zdůrazňuje také antropologicko-ontologický rozměr snu, který spojuje s potenciálními silami vesmíru po jeho vzniku, tj. big bangu. Sen ovšem obsahuje složitě zašifrovanou informaci, ale je to nejen informace o nositeli snu nebo dokonce o jeho budoucnosti, ale o mnohem hlubších a rozměrnějších, vesmírných dimenzích. Sen je také prostředkem překonávání lidské smrtelnosti, je způsobem lidské transcen-

dence nebo transgrese, jak o ní píše polský profesor Józef Kozielicki, editor a autor spisu *Transgresja i kultura* (Warszawa 1997).

V úvodu ke knize *Človek a text* (2001)³ autor ke katastrofickým vizím budoucnosti lidstva poznamenává: „*Aby k tomu nedošlo, človek a ľudstvo sa musia vzdať všetkých parciálnych a lokálnych právd, ktoré ešte včera im pomáhali žiť a prežiť, a nastoliť univerzálnu pravdu, ktorá by bolo to- tožná so zmyslom života a človeka ako východiska i cieľa tejto planéty.*“⁴

V oddílu *Reflexie slavistické* si autor nejprve všimá pojmu světové či všelidské literatury, výběrově probírá různá pojetí, aniž by se však podrobněji zabýval různými, často křiklavě protikladnými koncepcemi, jež i v poslední době ve střední Evropě vznikaly, mluví o D. Ďurišinovi a jeho „předinternetové“ světové literatuře a nynější „internetové“ (jen v náznaku), ale především znovu vyzývá k antropologizaci samotné literární vědy jako výrazu návratu k člověku coby obrany před „kosmickou difúzností“ (s. 31). Podobně antropologicky (tak pojímal a pojímá především Dostojevského) se dívá také na romantismus ve studii *Romantizmus ako esteticko-antropologický genologický fenomén* (s. 33–44). Nevím, zda vývoj tzv. západních a slovanských literatur v období romantismu přesně odpovídá Červeňákovu názoru, že: „*západny sa oblieka prevažne do hábov univerzálnych (kozmičský smútok), slovanský do hábov národných túžob a očakávaní*“ (s. 36), spíše bych řekl, že slovanský mesianismus v sobě univerzalizmus už musí mít a autorův oblíbený Dostojevskij tento protiklad takřka vyvrací, ale Červeňákoví jde o něco jiného: domnívá se, že v slovanských literaturách lidské romantické cítění je antropologičtější a přizpůsobuje i tradiční romantické antiteze pravdy a lži, nebe a pekla, smrti a nesmrtelnosti konkrétním lidským personifikacím nebo vlastnostem: „*Slovanský romantizmus (romantizmus ako smer, ktorý démonizuje človeka a vytvára z neho titana alebo zloducha) ešte viac prehlbuje antropologický invariant slovanských literatúr.*“ (s. 37). Takto také koncipuje tzv. antropologickou genologii dedukující svá východiska z motivů lidské aktivity, jež jsou přírodní (genotyp), sociální (fenotyp) a duchovní (nootyp) podstaty. Pro genologii je tedy nejdůležitější nikoli morfologie, ale spíše antropologický invariant (s. 38). Ve studii *Pokus o poetologické dominanty slovanského romantizmu* (s. 45–57) píše autor o historickém tématu a historických žánrech a o mytologizaci, v pojednání *K problematike démonizmu v ruskej*

³ Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, katedra rusistiky, Nitra 2001.

⁴ Tamtéž, s. 13.

literatúre (s. 58–67) uvádí, že antiteze démoni – cherubíni existuje v normativních poetikách (klasicismus, romantismus, socialistický realismus), zatímco v nenormativních poetikách dochází k oslabení principu deizace a démonizace, ačkoli i tu se projevuje tíhnutí k didaktizaci (některé postavy v dílech I. Turgeněva, F. Dostojevského a N. Černyševského). V tomto případě bych se zcela neztotožnil s antitetickým viděním normativní – nenormativní a jejím ztotožněním s některými vyjmenovanými směry – je to mnohem složitější a literatura je uměním potud, pokud se těmto schémátům dokáže vyhnout nebo do nich zcela nezapadnout. Na druhé straně právě tato schémata slouží jako pomocné prostředky k racionálnímu uchopení složitých procesů s vědomím, že jde o modelování, nikoli o exaktní obraz literární reality. Podnětná je studie o metodologických souvislostech české a slovenské slavistiky (s. 68–78) – autor píše o komparatistice, genologii, bohužel však nezachycuje některé podstatné práce (je tu zmíněno i brněnské periodikum *Litteraria Humanitas*); kromě potěšitelných shod by bylo také možné najít ostré metodologické rozdíly, ovšem nejen po linii český – slovenský, které však všeobecný dialog naopak posilují.

Komparatistický oddíl uvádí studie *Slovensko-ruské literárne relácie*, v níž je slovenská literatura viděna metaforicky barvitě jako literatura na východo-západním rozhraní: „*Oproti sebe stoja dve koncepcie života a tvorby: západná, uprednostňujúca ľudský individualizmus, racionalizmus a pragmatizmus, a slovanská – s ideou kolektivismu, iracionality a transcendencie. Korene slovenskosti sú v slovanstve, ale hlava žije na Západe. Treba si ponechať korene i hlavu. Veľké umelecké diela vždy vznikali ako zápas o jednotu, syntézu, semiózu...*“ (s. 93). Ve stati *Tajomstvo človeka v tajomstve textu* analyzuje autor tzv. ontologickou ekvivalenci v překladu na dobových (monolog Chlestakova obsahující literární reálie, kde se v překladu použila náhrada – známější ruská nebo domácí) nebo imanentních reáliích (jak přeložit v moderní próze „dobryj molodec“ nebo „krasna devica“, viz Dostojevského novelu *Bytná*). Snad lze tyto imanentní reálie nazvat také hlubinným kontextem – ten je – v důsledku prolongované divergence dvou jazykových soustav v moderní ruštině a dvou kulturních světů – zvláště důležitý a v překladu působí často jako nepřekročitelná bariéra, neboť slovenština ani čeština nejsou tak stylově hlubkové a vrstevnaté. Vynikající je zdánlivá drobnost, totiž stať *Preklad ako ontologická pyramída*, v níž badatel dokázal spojit detail s velkým teoretickým přesahem. Jde o ruský překlad novely Františka Švantnera (Slováci tomuto směru, který představuje on a třeba Margita Figuli říkají „naturismus“, u nás stále převažuje „lyrizovaná próza“) *Nevesta hól*: původní dílo je emocio-

nálnější, překlad je racionálnější. Stylistické posuny mají zvláštní distinktivní ontologicko-stylistické zabarvení, říká Červeňák a pokračuje: „Švantnerova panteistická pudovosť, zmyslovosť a iracionalita nadobúdajú podoby a hodnoty akéhosi vecno-transcendentálneho charakteru a evokujúce niektoré roviny Dostojevského metafyzickej reality. Že by Švantner a Dostojevskij?“ (s. 107–108). Autor jde po stopě a dochází k názoru, že připodobnění k Dostojevskému není záležitostí překladatelského kódu, ale leží přímo ve faktuře Švantnerovy novely. Ve stati *K problematice palimpsestu – antropologického a estetického* (s. 115–131) se autor věnuje románu Ladislava Ťažkého *Útek z Neresnice* (1999), v němž je jedna z postav identifikovaná s Dostojevským. Červeňák pak palimpsest v Ťažkého provedení typologizuje na formální antropologický, sublimovaný antropologický, idealizující a okrajový a nakonec na hru na antropologický palimpsest. Autor studie dochází k závěru, že spisovatel v souladu s dobovým vědomím využívá palimpsestickou situaci, ale vidí ji jako problém univerzálního navazování. Zatímco postmoderna využívá spíše širšího pojetí palimpsestu jako intertextuality, Ťažký se kloní k širšímu pojetí palimpsestu jako textu nebo kontextu v textu. Materiálově a metodologicky zajímavá je stať o Dostojevském v meziválečném Slovensku (s.132–145), stejně jako studie věnovaná památce Dionýze Ďurišina *V. Nabokov – kritik F. M. Dostojevského* (s. 146–155), kde se Červeňák zamýšlí nad Nabokovovou zaujatou negací Dostojevského, ale i na jiné ruské autory: „Nabokov neargumentuje, zjednodušuje, parafrázuje [...] Nabokov odmietol vedu (vedeckú analýzu) a preto sa aj on ocitol na úrovni vulgarizujúceho publicistu, akých v Rusku bolo nesmierne množstvo.“ (s. 153). Takřka vševysvětlující je Nabokovova vyslovená touha „shodit Dostojevského“ – po tom ostatně toužili i jiní a touha porazit Dostojevského vedla například M. Gorkého nejen k závidi, nenávisti a patrně i k výzvě k zákazu inscenace běsů (bylo v tom i známé Gorkého pokušení modernou, dekadencí, naturalismem nebo komplex autodidakta ve snobské společnosti literárních salonů), ale také k románu *Život Klima Samgina*. V komparatistice se Červeňák dostává stále častěji k slovenské literatuře, například ve srovnání her Osvalda Zahradníka a A. P. Čechova; průkazná je také stať o Nitře a její ruské recepci na pozadí Velké Moravy a staroslověnské cyrilometodějské tradice.

Kontemplativním vrcholem svazku je „snologická“ partie začínající originální státi *Senilita ako umelecký postup*, která se týká románů Petra Jaroše. Mohli bychom říci, že Červeňák je asi největším znalcem hledání ruského podloží ve slovenské literatuře, které je poměrně silné – ostatně

stejně jako v české literatuře, jen je třeba se umět dívat (studie *Dostojevského stavebnice v tvorbě Jána Tužinského*, s. 191–203). V sérii statí o snu *Sen a symbol*, *Sen a vnitorný sujet*, *Sen ako poetologický fenomén* (s. 204–237) a nakonec *Epilóg ako problém* (s. 238–247) formuluje autor koncepci ontologické poetiky a stejně jako jiní literární vědci dospívá k tomu, že literární morfologie je nedostatečná, že je třeba se dostat do sféry jakési duchovní soudržnosti (s. 245): to je problém Dostojevského románu *Bratři Karamazovovi* a Aljošovy ideje zmrtvýchvstání, kterou pronáší „poloúsměvně“ a „polonadšeně“ – nedorostl ještě tomuto poznání; k tomu dodáváme, že problém nezralosti člověka a lidstva je u Dostojevského klíčovým a představuje patrně to největší vizionářské tajemství jeho díla: něco neuvěřitelného se stalo nebo stane, ale nikdo není tak zralý, aby to pochopil (*Legenda o Velikém inkvizitorovi a překroucení Kristova poselství*).

Příklad dvou snad nejvýraznějších Červeňákových knih z poslední doby zjevně manifestuje to, co jsem nazval pohledem „z druhé strany“, tedy jiné české a slovenské metodologické podloží, jinak řečeno jiná situace, z níž jsme oba vycházeli. A. Červeňák často zdůrazňuje, že jeho generace musela překonávat všude se deroucí sociologismus, často dokonce vulgárního ražení, že tedy hledala jiné prameny, které byly takřkajíc po ruce, od komparatistiky k duchovědným směrům, antropologii, filozofii, náboženství apod. Moje generace vyrůstající v podstatě v 60. a 70. letech i později si uchovala metodologickou bázi, která jí byla oficiálně i skrytě vštěpována: Pražský kroužek, literární tvarosloví, morfologii, wollmanovskou eidologii, imanentismus, technologii apod. To mělo v českém prostředí určité konsekvence retardačního charakteru: například sem jen složitě pronikaly postrukturalistické směry, zejména hermeneutika a dekonstrukce.⁵

Dvacáté století se z větší části odehrávalo ve znamení dominance imanentních metod, ale jejich kořeny ukazují na nejednoznačnost jejich technologické orientace. Dokládá to již známý spor o prameny českého či pražského strukturalismu. Ostatně sám inspirátor těchto metod Alexandr

⁵ I. Pospíšil: Středoevropská křížovatka a počátky poststrukturalistické fáze literární vědy v Československu. *Litteraria Humanitas VIII – Komparatistika – Genologie – Translatologie*. Krystyna Kardyni-Pelikánová. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky, Brno 2000 (vědecký redaktor: Ivo Pospíšil, výkonný redaktor: Ludvík Štěpán), s. 155–166.

Veselovskij (1838–1906), ruskými formalisty pokládáný za předchůdce příjmu, je autorem pojmu vstřičný pohyb (vstrečnoje protivodviženije), s nímž pracuje například slovenský komparatistický tým již zesnulého Dinonyze Ďurišina.

Na jedné straně stojí Viktor Erlich se známou koncepcí ruských formalistických zdrojů, na straně druhé brněnský estetik ruského původu Oleg Sus, který zdůrazňoval tzv. český formismus, zejména dílo Josefa Durdíka, Otakara Hostinského a Otakara Zicha, na něž se odvolává zejména Jan Mukařovský. Naopak René Wellek (1903–1995) několikrát, naposledy v rozhovorech s Peterem Demetzem na přelomu 80. a 90. let 20. století, ukázal na společné německé kořeny ruského formalismu a českého strukturalismu, stejně jako českého formismu. René Wellek sice nikdy nepopíral spoluúčast ruské formální školy na svém vlastním metodologickém vývoji, současně však neopomněl zdůraznit, že se s formalisty nikdy zcela neztotožnil. Zájem o ruské formalisty i kritický odstup od jejich prací je součástí Wellkova zájmu o ruskou literaturu, kterou se začíná seriózněji zabývat až v USA ve 40. letech. V klíčové knize *Concepts of Criticism* (1963) analyzuje Wellek souvislost ruského formalismu a pražského strukturalismu značně kriticky: formalismus přivezl do Prahy Roman Jakobson, aplikoval jej Jan Mukařovský, který argumentuje ve prospěch rozchodu literární historie a kritiky. Kritika pohlíží na dílo jako na pevnou, realizovanou strukturu, jako na stabilní, jasně artikulovanou konfiguraci, zatímco historie musí nahlížet básnickou strukturu ve stálém pohybu jako plynutí prvků a transformaci jejich vztahů. V historii je pouze jedno kritérium: stupeň inovace.

Ruští formalisté jako technologové literatury se rádi dovolávali – jak již uvedeno – Alexandra Veselovského, jenž se pokusil vytvořit celosvětovou historickou poetiku v duchu Spencerova evolucionismu: zde Wellek vidí zřetelnou spojnici rusko-německou (v roce 1862 byl Veselovskij v Berlíně žákem H. Steinthala). Ruský formalismus vidí jako vlivný faktor ve středoevropském kadlubu idejí a metod a jako směr povýtce technologický, zatímco vývoj literární vědy v meziválečném Československu a Polsku vidí jako srážku ruské formální školy a fenomenologie.

Vývoj ruské formální školy, která do středoevropského prostoru zasáhla velmi silně, dokládá však nejednoznačnost její technologické orientace. Za nejvýraznějšího formalistu, který „vystoupil z řady“, se obvykle pokládá Viktor Žirmunskij: podle něho při změně stylů nejde ani tak o změnu postupů (prijomů), ale o uměleckou tendenci, která souvisí s umělecko-psychologickým záměrem, estetickými zvyklostmi a celkovým nazíráním světa. Jak Boris Tomaševskij, tak zejména Jurij Tyňanov chá-

pou vývoj literatur nikoli jen jako změny příjomů (Kunstgriff), ale jako systémové změny vztahů. Nejparadoxněji se tento postoj projevuje u zdánlivě nejradiálnějším formalisty Borise Ejchenbauma: na počátku je to filozofický výklad literatury, pak technologický a pak – jistě i pod ideologickým tlakem – ale nejen pod jeho vlivem – klasická literární historie spojená s pojmem „literaturnyj byt“, tj. způsob existence literatury. Za přelom mezi filozofickou a technologickou fází vidí sám B. Ejchenbaum léta 1916–1917. Zatímco příkladem filozofické vývojové fáze může být Ejchenbaumova stať o N. M. Karamzinovi, o korespondenci F. I. Tjutčeva, o Lvu Tolstém nebo i Schillerově tragédii, pro počínající formalistické období je charakteristická stať Iluze skazu (1918) nebo zkoumání Puškinovy poetiky, klasický text *Jak je udělán Gogolův Plášť* či studie o Blokovi a Někrasovovi. Na konci 20. let již cílevědomě směřuje k začleňování literatury do společenského bytí: markantním příkladem budiž Ejchebaumova práce s dílem Lva Tolstého: nejprve je pro něho filozofem, pak technologem, který překonal literární postupy Turgeněvovy, pak se zase vrací k „živému proudění“ literatury, k dokumentům a historickým souvislostem Vojny a míru, k jejich materiálovému zakotvení v evropské historii a literatuře.

Toto rozporné se utvářející metodologické podloží se promítlo do situace ve středoevropském prostoru mezi dvěma válkami. K situaci v samotném Československu nutno poznamenat, že základní metodologické posuny se neodehrávaly pouze v Praze, ale že zde bylo volné myšlenkové proudění na ose Praha – Brno – Vídeň – Bratislava (personifikované: Jakobson, který byl jak v Praze, tak v Brně, zakladatel brněnské komparatistické slavistiky Frank Wollman působil postupně v Bratislavě, Brně a Praze – Durnovo a Trubeckoj byli spojeni především s Vídní, ale také s Brnem a Prahou). Přitom vývoj literárněvědné metodologie mimo pražské centrum měl často zvláštní podobu a polohu. Příkladem může být právě zmíněný Frank Wollman, který ve svých kardinálních knihách *Slovesnost Slovanů* (1928) a *K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské* (1936) prosazoval syntézu srovnávacího přístupu a literární morfologie v podobě velmi blízké pražskému strukturalismu, kterou nazýval eidologie. Pražské i brněnské centrum bylo spojeno s fenomenologií, zejména s osobností Romana Ingardena (1893–1970), který přednášel i v Pražském lingvistickém kroužku. Ale nebyl to vztah idylický: dokladem toho je známá nepříjemná polemika Ingardena s Wellkem o jeho a Warrenově *Teorii literatury*. V ní měl Wellk údajně použít některé Ingardenovy postupy, ale ve zdeformované podobě (Ingardenova stratifikační teorie byla tu prý vyložena z nesrozumitelného aspektu normy a systému norem).

Dokladem specifika středoevropského metodologického kadlubu a jeho konfliktního prolínání s ruským formalismem a vůbec imanentismem může být složitá a rozporná brněnská habilitace Romana Jakobsona, o níž se již v odborné literatuře několikrát psalo.⁶

Ještě podstatnější je však to, že „causa Jakobson“ z brněnských 30. let obnažuje složitý a protikladný kadlub střední Evropy, jejímž jádrem meziválečné Československo bylo: ukazuje utváření filologických metodologií i jejich odvrácených stran. Formalistické i české domácí formistické a německé kořeny strukturalismu se na naší půdě střetávaly s jinými tradicemi, mimo jiné pozitivistickými a duchovědnými, leckdy i religiózními, ba přímo katolickými (A. A. Vrzal). Přinášely do jiného kulturního a vědeckého prostředí v podstatě ještě rakousko-uherského pohyb, vědeckou pospolitost (ruské „kroužkaření“), ale také v mnohém nesnášenlivost, nadbytečnou a povrchní polemičnost, žurnalismus a spěšnost závěrů, které nebyly vždy materiálově podloženy, někdy i argumentační manipulaci a politizaci. Kromě toho necitlivě vstoupily do prostředí, kde ještě doznívaly česko-německé politické, kulturní a jazykové boje: poněkud se tu v případě Jakobsonově projevuje postoj příslušníka velkého národa, jehož jazyk je neohrožitelný, a malá schopnost empatie – tu více projevoval René Wellek, i když i on byl kritikem krátkozrakého radikálního českého národovectví.

Hájíme tedy tezi, že v meziválečném období – uprostřed převažujících někdy dosti silově prosazovaných strukturně funkčních a technologických metod – zůstávalo nebo se obnovovalo metodologické podloží vycházející z duchovědy, literárněvědné psychologie, intuitivismu a esejistického impresionismu (F. X. Šalda, Arne Novák aj.): hranice mezi technologickými

⁶ Viz mj. naši stat' Razance a citlivost: K fenoménu Střední Evropy v meziválečném období (tři vybraná vota separata k brněnské habilitaci Romana Jakobsona). Slovensko-české vzťahy a súvislosti, zborník referátov a koreferátov z medzinárodnej vedeckej konferencie Slovensko-české vzťahy a súvislosti, ktorá sa ukutočnila 26.–27. októbra 2000 v Bratislave. Organizátor konferencie: Katedra slovanských filológií FiFUK v Bratislave v spolupráci s Ústavom slavistiky FFMU v Brne, Slovenská rada Združenia slovanskej vzájomnosti v spolupráci s Českou koordinačnou radou Spoločnosti priateľov s národmi východu, Bratislava 2000, s. 49–60; něm. verze: Rasan und Feingefühl: Zum Phänomen Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit. In: Litteraria Humanitas XI. Crossroads of Cultures: Central Europe, Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa, Křižovatky kultury: Střední Evropa, Perekrestki kul'tury: Srednjaja Jevropa. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky, Brno 2002, editor: Ivo Pospíšil, s. 265–278.

a vciťovacími metodami nejsou tak ostré, jak se někdy tvrdí, běžné bylo jejich postupování a míšení. Ostatně ruský psycholog Lev Vygotskij se pokusil spojit formální metodu s psychologíí a došel k psychologííí uměleckého tvaru.

Na druhé straně například uvnitř Pražského lingvistického kroužku probíhal někdy dosti tvrdý boj o metodologii: mladý René Wellek jako žák Viléma Mathesia tam měl poněkud výsadní postavení, neboť si mohl dovolit nebýt zcela ortodoxní – i jako žák duchovědně orientovaného Otokara Fischera. Jakobsonovo ruské kroužkaření se v něčem podobalo politické organizaci včetně přísah věrnosti dané metodologií. Případy kritických střetů tvrdé metodologie kroužku s knihou J. V. Sedláka *O díle básnickém* (Praha 1935) nebo s postupy Miloše Weingarta, který roku 1934 z kroužku vystoupil, jsou svědectvím této situace. Usměvně působí Wellkova vzpomínka z hovorů s Peterem Demetzem, v níž je reprodukována Jakobsonova americká vášnivá polemika s učením Vissariona Bělinského, jehož se pak musel Wellek a další zastat. Nicméně i v díle samotného Jana Mukařovského nebo Felixe Vodičky najdeme postupy, které směřují k recepční estetice, jak se dříve i později utvářela, od 50. let zejména v souvislosti s novým rozvojem hermeneutiky.

Zmíněná prostorová disperze střeoevropské literárněvědné metodologie na území meziválečného Československa učinila z Brna jako sídla druhé české univerzity jakési druhé centrum, v němž se sbíhaly impulsy náboženské, duchovědné a psychologické s invazí Wollmanovy eidologie. Je přímo osudové, že Wollmanova eidologie napojená na stratifikační systém Ingardenův se právě na brněnské Masarykově univerzitě mírumilovně střetala s podněty, které měly pozoruhodné konsekvence.

Z tohoto podhoubí vyrůstal i benediktinský mnich z Rajhradu, katolický farář, moravský laický slavista a rusista, literární historik a překladatel-samouk Alois Augustin Vrzal (1864–1930), autor řady literárněhistorických prací, z nichž nejvýznamnější jsou *Historie literatury ruské XIX. století* (1891–1897) a *Přehledné dějiny nové literatury ruské* (1926). A. Vrzal proslul také jako korespondent řady ruských spisovatelů: 36 dopisů 22 ruských spisovatelů 19. a počátku 20. století věnoval Slovanskému semináři Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Vrzalovo literárněkritické a literárněhistorické dílo nebylo v Českých zemích přijato příliš kladně. Některé osobnosti literárního a vědeckého života však již tehdy uviděly jeho rozpětí a Arne Novák v nekrologu mimo jiné napsal, že A. G. Stín (Vrzalův pseudonym) se nikdy netajil, že jeho knihy jsou v jádře kompilacemi, ale při tom s hrdostí poukazyval na to, že

čerpá z různých děl různých směrů, že se snaží poctivě dospět k objektivnosti a že nikdy nekryvá nábožensko-mravní stanovisko, současně však uznával, že to byl také muž se smyslem pro estetickou hodnotu. Podobně ocenil jeho práci Vilém Bitnar v *Hovorech literárních a uměleckých*. Leč více bylo přísných kritiků. Ve Vrzalově pozůstalosti se nachází řada novinových výstřížků s referáty o jeho literárněhistorické a překladatelské činnosti: Najdeme mezi nimi i zápornou recenzi Julia Heidenreicha (Dolanského), který svou sžíravou kritiku příznačně nazval *Ruská literatura v pokřiveném zrcadle*. Jde o recenzi Vrzalových Přehledných dějin nové literatury ruské (1926). Ponechme stranou politický aspekt věci, tedy to, že Vrzalovy názory kontrastovaly s levicovou orientací značné části českých intelektuálů. Ponechme stranou také fakt, že Heidenreichova recenze svědčí o povrchové aktuálnosti, nikoli o hlubší znalosti Vrzalovy metodologie, kterou chápe ploše Střet Heidenreich – Vrzal můžeme dnes vidět v jiných souvislostech: není to ani tolik spor eticko-náboženského pojetí literatury s pojetím estetickým, ale spíše konflikt intuitivního, „vcit'ovacího“ pojetí literatury a pojetí morfologického, technologického, strukturního, které bylo například charakteristické pro ruskou formální školu a počínající český strukturalismus. V tomto ohledu musel Vrzal, snažící se živelně skloubit pozitivistickou akribii s láskou a porozuměním vycházejícím z křesťanských zásad, vypadat jako konzervativce a archaista. A. Vrzal hledal po celý život vrstvu, na jejímž základě by ruskou literaturu uviděl jako celistvý fenomén: našel ji v eticko-náboženském podloží ruského písemnictví. Celý další vývoj literárního historika Vrzala (skromně řečeno: autora přehledů ruské literatury) je hledáním rovnováhy, balance či harmonie mezi touto reflexní plochou a rozmanitou, různorodou, pluralitní literární realitou, mezi etikou a estetikou, ideou a řemeslem.

Střední Evropa byla – jak již uvedeno – od počátku 20. století křížovatkou myšlenkových proudů: ostatně sepětí Ernsta Macha, Sigmunda Freuda, Edmunda Husserla, Roberta Musila, Tomáše Masaryka, Karla Čapka a dalších s tímto prostorem a konkrétně s Moravou je toho dokladem. Do této složité, ale plodné atmosféry přichází v první polovině 20. let Sergij Grigorovič Vilinskij (1876–1950), v jehož osobnosti se dotváří systém východozápadního a severojižního myšlenkového proudění, mimořádný a řádný profesor a prorektor Oděské univerzity, ruský medievista. Vilinského metodologie je směsí filologické metody medievistické, pozitivismu s příměsí zájmu o sociologii a psychologii artefaktu a o literární morfologii (poetiku): silná je tu také linie duchovědná. Se Sergijem Vilinským jsou spojena ještě další významná jména, jimiž se středoevropský metodologický kruh svým způso-

bem uzavírá: v Oděse byl jeho žákem vynikající medievista N. K. Gudzij a v zimním semestru 1913 u něho studoval také Michail Bachtin (1895–1975), který pak přešel do Sankt-Petěrburgu (což vyvolává otázku, nakolik znalec antiky a středověku Vilinskij ovlivnil pozdější Bachtinovu orientaci). Zakladatel brněnské literárněvědné rusistiky, který dotvářel specifickou podobu brněnské slavistiky Franka Wollmana, je však také spojen s tradicemi ruské a české byzantologie, která u nás nyní prožívá nelehké časy. Z brněnských rusistů se k Sergiji Vilinskému vytrvale hlásil jeho žák doc. Jaroslav Mandát (1924–1986), který poslouchal Vilinského přednášky z ruského folklóru, staroruské a novoruské literatury a který mi jeho postavu svým barvitým vyprávěním přibližoval.

Tato boční, moravská linie literární vědy ještě výrazněji než pražské centrum ukazuje na bytostné propojení eticko-duchovědně psychologicko-intuitivistické linie se spěním k morfologii a struktuře artefaktu: stará filologická medievistika rozvíjející se dál na materiálu novověké literatury tu vytváří předpoklady pro rozvoj fenomenologicky orientované Bachtinovy estetiky, jejíž objev ve Francii prostřednictvím Julie Kristevové a analýza ve Vitěbsku, kdysi Bachtinově sídlu, vytváří rozsáhlou metodologickou kontextovou sít'.

Slováci se recepční estetiky dotýkají především v činnosti tzv. nitranského týmu, který pracoval a pracuje v Kabinetu literárnej komunikácie na Pedagogické fakultě v Nitre, nyní na Fakultě humanitných vied Univerzity Konštantína Filozofa tamtéž. Jedna linie vychází z tzv. výrazové estetiky Františka Mika, druhá z praktické komparatistiky, poetiky překladu a teorie metatextu Antona Popoviče, který je prezentoval v 70. a 80. letech. Na Slovensku se postupně vytváří literárněvědný trojúhelník, který je s recepční estetikou v kontaktu, a to komparatistika – genologie – translátologie. A. Popovič tak stál u kolébky nové vlny rozvoje slovenské teorie překladu, která se transformovala v translátologii jako zvláštní nauku o překladu a překládání – na tuto linii pak kriticky navazují slovenské translátologické sborníky 90. let. Také další dvě zmíněné složky „slovenského trojúhelníku“ – Ďurišinova komparatistika a Hviščova teorie literárních žánrů – genologie – přesunují svůj zájem k čtenáři. Pro slovenskou literární vědu byla bránou k zájmu o čtenářskou recepci také metodika výuky, například v tvorbě Jána Kopála. Slovenská literární věda – aniž to explicitně uváděla – zacházela s tématy recepční estetiky běžně od 60.–70. let.

Jestliže toto metodologické podloží založené na duchovědě a psychologicko-intuitivních metodách bylo dost široké a mělo řadu pramenů, sama recepční estetika se v českém prostředí rozvíjela v podobě čerchované čáry,

tedy přerušovaně, s několika novými počátky v různých místech. Zmíněné metodologické podloží sice tyto iniciativy spojovalo, ale jen volně. Lze tedy říci, že stopy recepční estetiky v českém prostoru vytvářejí spíše kontinuálně diskontinuální celek s častým přerušováním a zpětným navazováním.

Skutečné vyrovnávání s recepční estetikou kostnické školy nastalo až hluboce v 60. letech. Průkopnickou úlohu tu má pražský rusista, literární historik, teoretik a kritik, sám básník a prozaik František Kautman (nar. 1927), také novinář, nakladatelský a časopisecký redaktor, překladatel, editor, básník a prozaik, kulturní činitel, signatář Charty 77, člen International Dostoyevsky Society, člen společnosti F. X. Šaldy, spoluzakladatel a tajemník Klubu osvobozeného samizdatu. Dominantou jeho uvažování jsou existenciální problémy člověka v sevření dějin, samota a úzkost.⁷ Hermeneutika s jejími recepčními aspekty se tu připouští v omezených disciplínách literární vědy, ale odděluje se od interpretace jako podstaty literární vědy, která má mít „objektivní“ charakter. Jde o zjevný spor mezi tradičně akademickým pojetím literárního artefaktu a jeho subjektivní relativizací, znejistěním, ambivalencí, spor, který v české literární vědě probíhá jako ponorná řeka i dnes. Postup hermeneutiky v oficiální české literární vědě od 70. let ustal nejen z ideologických příčin, ale také z příčin autochtonních. Je to vidět na tom, že strukturalismus místy přežíval, například v podobě tzv. strukturního přístupu, někdy také s podporou tzv. sovětského strukturalismu (Lotmanova tartuská škola), že se obnovoval a že od 70. let do pozadí ustupovaly disciplíny spjaté více s duchovněnou a fenomenologickou tradicí (zejména genologie jako skutečně vědecká disciplína, která se udržela jen na rusistickém a slavistickém pracovišti brněnské univerzity, a teorie překladu).

Sociologické přístupy však zcela nezmizely: je známo, že právě sociologie zajímala české strukturalisty, zejména v letech Protektorátu Čechy a Morava. Z té doby (1944) také pochází příručka slavisty Karla Krejčího, která byla zcela nedávno znovu editována.⁸

Právě odpor vůči jednostrannému sociologismu 50. let 20. století vedl A. Červenáka k zdůrazňování jiných přístupů včetně antropologie, současně však také k nedůvěře k imanentním metodám. To je ostatně znakem slovenského prostředí vůbec. Přitom se za strukturalismus jako nejnvlivnější

⁷ F. Kautman: Hermeneutika a interpretace, in: F. K.: K typologii literární kritiky a literární vědy, Praha 1996.

⁸ K. Krejčí: Sociologie literatury. Editoři: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka, Brno 2002.

imanentní metodu pokládají zpravidla krajní koncepce Romana Jakobsona, nikoli strukturalismus vcelku i s jeho „měkčím“, citlivějším křídlem. Českému prostředí je tato přehnaná kritika jednostranně viděného strukturalismu cizí, neboť tyto metody většinou chápe jako jeden z možných nástrojů vidění literatury. Kromě toho přílišná transcendence z literární vědy hrozí rozevřením hranic vědní disciplíny, jejím metodologickým „odzbrojením“, mlhavostí, iracionalismem a v jistém směru i diletováním: v tom hájím spíše názor, že literární vědec má vědět o leccčems, tedy i o filozofii, psychologii, sociologii, religionistice, teologii apod., ale nemá se snažit být filozofem, psychologem či sociologem; jádrem jeho „řemesla“ by měla zůstat literární věda a objektem jeho zkoumání literatura, jiné disciplíny v míře toho, jak pomáhají k jejímu lepšímu uchopení a hlubšímu pochopení. To jsem několikrát vyjádřil v recenzích i programových studiích, které se týkaly některých slovenských prací – je to však věc badatelského habitů, tradic – jak bylo řečeno -, ale také osobních preferencí.⁹

Andrej Červeňák je komparatista, komparatistikou ostatně započala jeho vědecká dráha, a jeho srovnávací přístupy jsou opět specifické. Zkoumá sice také recepční prostředí, jeho stav a způsoby a příčiny přijímání cizích jevů, ale současně ho nejvíce zajímá začlenění cizích prvků do domácího poetologického řetězce: takto jsou koncipovány jeho nejnovější studie o přítomnosti ruské klasiky v poetice současné slovenské literatury (L. Ťažký, J. Tužinský aj.). Zajímá ho, kterak se ruská literatura zrcadlí v slovenské, a vidí tudíž slovenskou literaturu v širším mezinárodním kontextu. Zkoumá v podstatě vliv ruské literatury na slovenskou: nebojím se užít tohoto hrubého slova, i když právě slovenské diskuse již kdysi dávno tento pojem vyloučily ze „slušné společnosti“; myslím tím, že jde o pohyb v zásadě jednosměrný, razantní, příliš se neohlížející na „ústretové pohyby“, vynucující si svůj přístup do nitra slovesných staveb stůj co stůj. Tyto jevy nazývané někdy módami, impakty aj. známe přece nejlépe především z naší současnosti (všichni se musí zabývat postmodernou, jinak neobstojí,

⁹ I. Pospíšil: Nezbytí metodologické návaznosti aneb Poněkud vyprázdněná pragmatika (Zoltán Rédey: Pragmatika básnického tvaru. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie. Nitra 2000). Slavica Litteraria, X 4, 2001, s. 141–143. I. Pospíšil: Změna literárněvědného paradigmatu: pokus o česko-slovenský dialog. In: Literatury v kontaktech (Jazyk – literatura – kultura). Brněnské česko-slovenské texty k slovakistice. Editoři: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2002, s. 21–33.

všichni musí brát v úvahu „evropskou dimenzi“, filozofii jinakosti apod.). V českém prostředí, pro které komparatistika bývala mnohem charakterističtější, je naopak v bohemistice pozorovatelná snaha po uzavření české literatury: bohemisty zajímá, kdo se v cizině učí česky nebo čte českou literaturu či o ní píše; to je jistě chvályhodné, ale méně je již zajímaví mezinárodní souvislosti české literatury, i když právě tam by našli příčiny její recepcce nebo její „nerecepce“, averze či resistance vůči ní, možná i to, že bohemistika (i slovakistika) jako samostatný obor ze západoevropských univerzit nezadržitelně mizí. V tom se tyto snahy podobají dřívějším polohám bývalé sovětské literární vědy snící svůj sen o výlučnosti sovětské literatury. Příčiny obou jevů jsou různé, ale v obou případech víceméně ideologické povahy, neboť uzavírání se nejvíce týká celku slovanských literatur, z něhož má být delimitována. V tom bych se raději přidržel opatrného, skeptického a racionálního náhledu Z. Mathausera, který hájí názor, že není třeba slovanskost uměle vyhledávat, ale také není třeba ji potlačovat, když tu je, neboť přispívá k poznání artefaktu.

Český bohemistický izolacionismus dokládá i fakt, že bohemisté nazarují do svých encyklopedií literárních a literárněvědných časopisů tzv. cizí filologie: stačí však připomenout, jak do bohemistiky zasahoval anglista a germanista R. Wellek, anglista O. Vočadlo, germanista O. Fischer nebo romanista V. Černý. V tomto smyslu je A. Červeňák pokračovatelem staré tradice československé literární vědy, kterou on zachovává a rozvíjí, zatímco v českých zemích se ztrácí.

Cesty české a slovenské literární vědy se někdy míjejí, jindy se protínají, navazují na sebe, jindy jsou komplementární: právě v posledním případě Červeňákovy slovensko-ruské poetologické komparatistiky se ukazuje na to, že starou českou tradici někdy precizněji a kreativněji rozvíjejí slovenští badatelé: to se týká srovnávací literární vědy, teorie překladu či přesněji translologie nebo metodologie. Pohled odjinud je však tím, čím je: pohledem jiným, neidentickým, nicméně blízkým, jenž si uvědomuje „fázový posun“ vyplývající z niterných potřeb, ale také z objektivně daného myšlenkového podloží jiného kulturního prostředí a jiné funkčnosti jeho prvků.